

В.М.ГОРОБЕЦЬ *

СОЦІАЛЬНІ АВАНСИ ТА МАТЕРІАЛЬНІ ВИГОДИ ВІД ПОСІДАННЯ ПОЛКОВОГО УРЯДУ В ГЕТЬМАНЩИНІ: ШЛЯХЕТСТВО, МАЄТНОСТІ, СОБОЛІ...

Аналізується проблема матеріальної винагороди козацьких старшин Української держави раннього нового часу за виконання ними функціональних обов'язків полковників Війська Запорозького. Зокрема увага звертається на соціальні аванси козацьких старшин, що проявлялися насамперед в їх допущенні до шляхетства Речі Посполитої та дворянства Московського царства. Досліджуються можливі способи отримання полковниками рангових і спадкових маєтностей, а також співвідношення різних форм землеволодіння серед представників полковницької корпорації та регіональні особливості процесу зростання старшинського землеволодіння в Гетьманщині. Висвітлюються мотиви надаваних ініціатив гетьманського й царського урядів. З'ясовується, які чинники визначали перелік можливих статей збагачення представників полковницької корпорації та від чого залежали його розміри. При цьому увага акцентується на очевидних проявах непотизму, патрональних зв'язках при розподілі земельного фонду Гетьманщини серед полковників.

Ключові слова: Українська держава раннього нового часу, Гетьманщина, полковник Війська Запорозького, поземельні відносини, рангові маєтності.

Зважаючи на характер владної організації Української держави середини XVII–XVIII ст., якій був притаманним доволі високий рівень децентралізації, широкий спектр владних повноважень зосереджувався на полковому рівні. За влучним висловом З.Когута, полковник виступав таким собі «гетьманом у мініатюрі»¹. А один із чи не найвідоміших дослідників історії Гетьманщини О.Лазаревський загалом стверджував, що полковники «володіли у своїх полках, можливо, навіть більшою владою, аніж гетьмани»². І якщо у цих метафорах відомих дослідників і є певне перебільшення, то загалом вони не суперечать суті того історичного явища, про яке йдеться. З огляду ж на таку очевидну важливість полкової ланки у структуруванні влади³, актуальним виглядає питання стосовно тих соціальних авансів і різного роду матеріальних вигод, що їх обумовлювало перебування старшин у цій привілейованій соціальній групі.

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. – К., 1996.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.3: Прилуцкий полк. – К., 1902. – С.132.

³ Погляди автора щодо ролі та значення інституту полковників у соціополітичних і господарських процесах Гетьманщини див.: Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.50–70; Його ж. Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.88–125; Його ж. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Український історичний журнал. – 2015. – №5. – С.70–91.

Якщо мову вести про ті вигоди, які давало посідання полкового уряду, то тут можна виокремити декілька потенційно привабливих сфер. Насамперед у політичному плані це вводило старшин у найвищі ешелони української влади, надавало можливості для безпосередньої участі в управлінні країною, створювало сприятливі стартові позиції для обрання на гетьманство. До того ж перебування на полковництві несло у собі й неабиякий потенціал соціального та матеріального зростання. Якими були межі соціального авансу й масштаби найбільш примітних матеріальних винагород – спробуємо довідатися, проаналізувавши знакові прояви винагородження полковників за їхній ранг, при цьому свідомо залишивши поза увагою такі прояви публічної поваги до полковників, як ралець, чинш, «вина панська», «добровільні» роботизни й тому подібне, присвятивши їм окреме дослідження⁴.

Шляхетство, дворянство, гроші, соболі...

Чи не найбільш яскравим прикладом стрімкого соціального злету може слугувати історія з Гадяцькою угодою 1658 р., коли під час її ратифікації на Варшавському сеймі наступного року шляхетство отримали (або дістали підтвердження) ціла низка полковників Війська Запорозького – ніжинський Василь Золотаренко, переяславський наказний Яким Сомко, переяславський Тимофій Цицора, кременчуцький Кирило Андрієвич, переяславський Семен Сулима, брацлавський Дмитро Солонина, чигиринський Герасим Каплуновський, іркліївський Матвій Папкевич⁵. Перед тим, ще восени 1658 р., нобілітацію від короля отримав миргородський полковник Григорій Лесницький і підтвердження статусу «уродженого» – білоруський (чауський) Іван Нечай⁶. Кількома роками пізніше, навесні 1661 р., коли влада Речі Посполитої готувалася до ратифікації Чуднівської угоди 1660 р., з ініціативи гетьманського уряду Юрія Хмельницького знову цілий ряд козацьких полковників, переважно тих, котрі з певних причин не отримали шляхетство в 1659 р. (зокрема подільський Остап Гоголь, прилуцький Петро Дорошенко й білоцерківський Іван Кравченко⁷), були нобілітованими. При цьому українська сторона загалом ставила вимогу, аби козаків за особливі військові заслуги за поданням запорозького гетьмана король нобілітував без перешкод⁸.

Наступник Юрія Хмельницького на гетьманстві – Павло Тетеря, намагаючись політичними заходами закріпити військові успіхи, досягнуті восени

⁴ Див.: *Горобець В.* Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманаті: ралець, чинш, «вина панська», «добровільні» роботизни та інші прояви публічної поваги // *Україна в Центральній-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII ст.* – Вип.17. – К., 2017.

⁵ Див.: *Volumina Legum.* – Т.4. – Petersburg, 1859. – Р.302–304; *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie.* – Warszawa, 1995. – S.114; *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. // *Гадяцька унія 1658 р.* – К., 2008. – С.109–120.

⁶ *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty...* – S.73; *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. – С.115.

⁷ *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty...* – S.54.

⁸ *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977. – S.56–57; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматції: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К., 2001. – С.298.

1664 р. завдяки діям коронних військ на чолі зі Стефаном Чарнецьким, які дозволили поновити владу правобережного гетьмана над цілим Побужжям і Подністров'ям, опрацьовуючи наприкінці листопада 1664 р. інструкцію пошам від Війська Запорозького на скликаний у Варшаві на кінець року вальний сейм, серед іншого підготував представлення до шляхетства близько 30 козацьких старшин, переважно полковників і полкових урядників⁹.

Аналогічним чином діяла і влада Московської держави. Так, під час візиту гетьмана Івана Брюховецького до Москви восени 1665 р. з нагоди підписання нового варіанту гетьманських статей – Московського договору – цілому ряду старшин Війська Запорозького було надано російське дворянство. Згідно з «Актом пожалування...» від 22 жовтня 1665 р., до складу «обранних», котрих государ «пожаловал [...] во дворяня», було включено генеральних обозного, суддю, осавулів, а також полковників¹⁰. У числі номінованих на дворянське звання бачимо практично весь склад полковницької корпорації – переяславський Данило Єрмоленко, ніжинський Матвій Гвинтовка, київський Василь Дворецький, лубенський Григорій Гамалія, чернігівський Дем'ян Ігнатович, прилуцький Лазар Горленко, полтавський Григорій Витязенко, миргородський Дем'ян Постоленко, стародубський Леонтій Острянин¹¹. Тобто дев'ятьом з наявних десяти повних полковників лівобережної Гетьманщини дворянство було надано. Виняток становив лише зінківський полковник Василь Шиман-Шимановський. На відміну від, скажімо, Леська Острянина чи Григорія Гамалії, із В.Шиманом-Шимановським у І.Брюховецького раніше не було якихось конфліктів, принаймні у відкритих формах. Отже пояснити в такий спосіб відсутність його прізвища серед номінантів на дворянство не можна. Єдине, що тут слід зауважити: зінківський полковник і так був шляхтичем за походженням. Але чи могло це стати на заваді його кооптації в середовище російського дворянства? Більш вірогідною видається версія щодо значного впливу на вирішення цієї проблеми інформації стосовно тієї служби, яку він чинив восени 1665 р. У листі до І.Брюховецького від 23 жовтня наказний гетьман Д.Єрмоленко, інформуючи про ситуацію в Україні, зазначав, що всупереч гетьманському указу утримувати за собою Канів зінківський полковник, котрий «всех товарищей распустил и сам на сей стороне Днепра есть, которого со слезами кровными молим, чтоб в сие время послужили его царскому пресветлому величеству и чтоб в вечную славу заслужили; а их мысль к тому не велми склонна»¹².

І хоч, зважаючи на негативне ставлення козацького товариства до кооптації старшини до російського нобілітету, старшини не вельми активно послуговувались отриманими від Олексія Михайловича титулами (хіба що у своїх зверненнях до Москви), у роки гетьманування наступників І.Брюховецького практика соціального звеличення вірних регіментареві полковників через

⁹ Dział rękopisów Biblioteki książąt Czartoryskich w Krakowie. – Sygn.402. – №22. – S.567, 576.

¹⁰ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.156–157.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т.5. – Санкт-Петербург, 1867. – С.15.

¹² Там же. – С.34.

надання титулів царською владою тривала, але не набула широкого вжитку. Так, під час Глухівської ради 1669 р., коли було по суті денонсовано найбільш принципові положення інкорпораційних за своїм змістом Московських статей 1665 р., стосовно нобілітації старшини було сказано наступним чином:

«Как наперед сего заслуженные пожалованы были чстью дворянскою, чтоб они при том же чину и чести пребывали, а которые впредь заслужат, а гетман и старшина бити челом об них учнут, и чтоб царское пресветлое величество и тех к той же дворянской чести изволил пожаловать»¹³.

А вже при сходженні на гетьманство Івана Мазепи в 1687 р. вища козацька старшина, дбаючи про легальні соціальні ліфти для себе та своїх нащадків, наполягла на включенні в текст Коломацьких статей положення про надання царською владою старшині дворянських звань.

Тим часом з останньої третини XVI ст. московська влада заохочувала козацьку старшину до вірної служби, окрім дворянських звань, ще й пожалуваннями почесними придворними чинами. І якщо гетьмани могли претендувати на боярство, то полковники – на стольництво. Зокрема за часів Івана Самойловича чин стольника отримав його небіж гадяцький полковник Михайло Самойлович-Галицький, у 1689 р. – племінник гетьмана І.Мазепи Іван Обидовський. Щоправда, останній на час цього пожалування був лише учнем Києво-Могилянського колеґіуму, але невдовзі, щойно закінчивши навчання, він таки обійняв посаду полковника в Ніжинському полку й, за відсутності інших заслуг, чин стольника був вельми доречним при обґрунтуванні гетьманом свого загалом суперечливого рішення.

Не бракувало при нобілітації козацької старшини й певних курйозів. Саме так, вочевидь, можна класифікувати отримання «полковником його пресвітлої царської милості Війська Запорозького переяславським» Родіоном Дмитрашкою-Райчею шляхетства Речі Посполитої на сеймі 1673 р. У королівській грамоті від 25 лютого того року вказувалося, що «клеянод шляхетства полского» дарується йому за особливою рекомендацією шляхетного Михайла Ханенка, «гетьмана Війська Запорозького його королівської милості», а шляхетний Олександр Кладніцький, ротмістр придворної козацької хоругви, допустив його до свого герба¹⁴. Усе це неабияк збентежило еліту Лівобережжя. Принаймні ніжинський протопіп Симеон Адамович (зауважимо, доволі впливова на той час особа в Гетьманщині) у листі до боярина А.Матвеева зазначав: «Зело и мы с господином гетманом приудивляемось, что господа поляки, имея с царским пресветлым величеством поприяженое перемирье, подданных его великого государя шляхтичами чинят»¹⁵.

Суттєвим заохоченням до вірної служби для полковників були й подарунки грошима та хутром, що їх час від часу жалувала царська влада.

¹³ Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.220.

¹⁴ *Стороженко А.* Родіон Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский // Киевская старина. – 1893. – Т.41. – №4. – С.17.

¹⁵ Акты ЮЗР. – Т.11. – Санкт-Петербург, 1879. – С.332–333.

Так, скажімо, у Березневих статтях 1654 р. передбачалося, що за свою службу полковники отримуватимуть «по сту ефимков» і млин. Українська сторона висловлювала побажання, аби гроші для виплат надходили з царської казни, натомість московський уряд, посилаючись на велике фінансове навантаження від вступу у війну з Річчю Посполитою, наполіг на закріпленні в угоді норми, згідно з якою ці кошти формально включатимуться до царської казни, але фактично акумулюватимуться в Гетьманщині з місцевих зборів¹⁶. Коли за декілька років, восени 1659 р., російська сторона пішла на перегляд договірних умов з козацькою Україною та сфальсифікувала «Прежние договорные статьи Богдана Хмельницького»¹⁷, положення щодо винагороди старшині, у тому числі й полковникам, залишилося без змін¹⁸. Так само і згідно норм, закріплених Глухівськими статтями 1669 р., щорічно із зібраних до військового скарбу коштів кожному полковникові мало виплачуватися «по сту ефимков»¹⁹. Таку ж суму грошової винагороди полковникам передбачено й у Переяславських гетьмана І.Самойловича 1674 р.²⁰ та Коломацьких гетьмана І.Мазепи²¹ статтях. Яким чином виділена полковникам сума співвідносилась із виплатами іншій вищій козацькій старшині, видно з таблиці.

**Розміри річного грошового й натурального жалування
гетьманів та Війську Запорозькому у відповідності з нормами
українсько-російських договорів другої половини XVII ст.²²**

	Московський договір 1654 р.	«Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р.	Глухівський договір 1669 р.	Коломацький договір 1687 р.
Гетьманові	Староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих; староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих	1 тис. червоних золотих
Генеральному обозному	400 золотих польських	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральному писареві	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральним суддям	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин
Генеральним осавулам	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин
Генеральному бунчужному	50 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3 т. – Т.3. – Москва, 1954. – С.561–563, 570.

¹⁷ Докл. див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934.

¹⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.116.

¹⁹ Источники малороссийской истории... – Ч.1. – Москва, 1858. – С.218.

²⁰ Там же. – С.256.

²¹ Там же. – С.309.

²² Склад. за: Воссоединение Украины с Россией... – С.561–563, 570; Універсали українських гетьманів... – С.116, 463; Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.309.

Генеральному хорунжому	–	–	–	–
Писареві Генерального військового суду	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Хорунжому Генеральної військової артилерії	50 золотих польських	–	–	–
Полковникам	100 ефимків; млин	100 ефимків; млин	100 ефимків; млин	100 ефимків; млин
Полковим осавулам	200 золотих польських; млин	200 золотих польських; млин	200 золотих польських; млин	–
Полковним хорунжим	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських
Полковним писарям	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських
Сотникам	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Сотенним хорунжим	–	–	30 золотих польських	–
Рядовим козакам	30 золотих польських	30 золотих польських	30 золотих польських	30 золотих польських

Окрім регулярних виплат, практикувалися й певні екстраординарні грошові пожалування. Скажімо, під час генеральної ради в Козацькій Діброві у червні 1672 р. представник Олексія Михайловича боярин князь Г.Ромодановський від імені царя пожалував усім полковникам Війська Запорозького по «сорок соболей 60 рублев», а особливо заслуженим перед московським престолом – переяславському полковникові Родіонові Дмитрашкові-Райчі, ніжинському Пилипові Уманцеві, стародубському Петрові Рославцеві й київському Костянтинові Солонині – додатково ще й «отлас» (дорогу матерію), кому червоного, кому зеленого кольору, кому «отлас ценинной», і «пара соболей 10 рублев», а чернігівському Василеві Дуніну-Борковському – «пара восем рублев»²³. Для порівняння, новообраному членові гетьманського уряду генеральному бунчужному Леонтієві Полуботку було пожалувано лише «десять пар 10 рублев». Та й іншим генеральним старшинам пожалування було меншим, аніж полковникам. Зокрема суддя Павло Животовський, писар Сава Прокопович, осавул Іван Лисенко отримали від боярина лише «сорок соболей 60 рублев», тобто як новопоставлені полковники Іван Дубяга чи Іван Сербин, а другий генеральний осавул – Лесько Черняк – і того менше: «сорок соболей 30 рублев». Перший генеральний суддя Іван Домонтович отримав царську винагороду на рівні «старших» полковників – «сорок соболей 60 рублев, отлас белой, пара 10 рублев». І лише активний учасник повалення гетьмана Дем'яна Ігнатовича генеральний обозний Петро Забіла був пожалуваний

²³ Акты ЮЗР. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1876. – С.952.

щедріше, аніж полковники – «сорок соболей в шестдесят рублев, атлас белой, пара соболей 10 рублев, камка красная кармазинная»²⁴.

Коли правобережний гетьман Петро Дорошенко під тиском обставин був змушений зректися булави та заявити про своє підданство цареві, російська влада відзначила приїзд його на чолі правобережної старшини до табору царських військ і складання там присяги вірності Федорові Олексійовичу відповідними царськими подарунками. З опису 1677 р. бачимо, що цього разу сімнадцять Дорошенкових полковників отримали «сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»²⁵. Аналогічним чином обдарували й генеральну старшину правобережного гетьмана. Лише самому П.Дорошкові було вручено значно більші пожалування: соболев «сорок во 100 рублев, сорок в 90 рублев, сорок в 80 рублев, сорок в 60 рублев, сорок в 45 рублев: всего на 375 рублев; атласу белого венецейского, самого доброго, 10 аршин»²⁶.

Більш диференційовано було розподілено пожалування оточенню гетьмана І.Самойловича 1681 р. з нагоди перемир'я з Оттоманською Портою. Цього разу полковники отримали «бархат, обяря серебрянная, изарбаф, пара соболев по 10 рублев пара, атлас». Генеральні старшини отримали від царя хто «бархат, обяря серебрянная, пара соболев по 6 рублев пара», хто «изарбаф, обяря серебрянная, пара соболев в 8 рублев», а хто «бархат, обяря серебрянная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара, камка куфтер»²⁷. Тотожні з полковниками дарунки отримав лише другий в ієрархії генеральної старшини урядовець – генеральний суддя. Натомість гетьмана обдарували «бархат двоеморховой; изарбаф посеребренной земле; обер серебрянная; кушак золотой; сорок соболев во 100 рублев; 2 пары соболев по 10 рублев пара»²⁸.

«Для вспоможения домових його потреб»: млини та рангові маєтності

Звісно, названі вище форми винагородження полковників за службу та виявлену при цьому вірність присязі були важливими моральними й матеріальними стимулами. Проте, якщо брати суто матеріальний бік справи, значно важливішою матеріальною складовою винагороди все ж виступали земельні пожалування – так звані рангові маєтності, тобто надані старшинам на час посідання конкретного уряду. Як зауважувалося в історіографії, первісно рангові маєтності з'явилися в гетьмана Війська Запорозького²⁹. Утім юридичне закріплення свого статусу гетьманське рангове землеволодіння отримало все ж не в Березневих статтях 1654 р., як на цьому наголошували В.М'якотін, І.Крип'якевич

²⁴ Акты ЮЗР. – Т.9. – С.952–953.

²⁵ Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.275.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

²⁹ Див.: Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Т.1. – Вып.2: Формы землевладения в левобережной Малороссии XVII–XVIII вв. – Прага, 1924. – С.191; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.184; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С.71.

чи В.Борисенко³⁰, а вже у Зборівській угоді Війська Запорозького з королем і Річчю Посполитою 1649 р., де містився пункт, згідно з яким «Чигирин, так як є у своїх границях, при булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Війська Запорозького, шляхетному Богданові Хмельницькому надає його королівська милість, роблячи його вірним слугою своїм і Речі Посполитої»³¹. В угоді Війська Запорозького з царем 1654 р. гетьманові на ранг було додано до Чигиринського староства ще Гадяцький ключ «со всеми к нему принадлежностями»³². Згодом, уже в гетьманування І.Брюховецького, до Гадяцького ключа долучили Шептаківську волость.

Стосовно ж матеріальної винагороди полковників договір 1654 р. передбачав лише призначення їм на ранг водяних млинів, володіння якими, слід наголосити, було неабияким привілеєм, оскільки гарантувало найбільші прибутки з тогочасного промислу. Матеріальна винагорода полковникам мотивувалася в угоді тим, що вони «росход великий имеют»³³.

Утім хоч у ранніх угодах і не було означено надання козацьким старшинам рангових маєтностей, на практиці процес формування відповідного землеволодіння полковників розпочався вже за гетьманування Б.Хмельницького. Так, миргородський полковник Григорій Лесницький отримав від нього містечко Шишаки, слабинський сотник Іван Домонтович – села Смолин і Максим, у червні 1657 р. гетьман повернув дітям померлого паволоцького полковника Івана Миньківського села Миньківка, Вербівка й Верхівня тощо. Але, треба визнати, у той час надання мали все ж не системний характер, а були спорадичними та залежали винятково від волі регіментаря та від того, на чолі якого полку перебував той чи інший полковник.

Як видно з документів, що виходили з Генеральної військової канцелярії, вищу козацьку старшину такий стан справ відверто не вдовольняв і вона бажала зробити подібні матеріальні винагороди системними та вповні легальними. Отож, скажімо, у часи укладення й ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. впливова козацька старшина доклала неабияких зусиль для того, аби закріпити за собою не лише окремі села чи хутори, здобуті в роки визвольних змагань правом козацької займанщини, а й міста з округами та цілі «ключі». Із-поміж козацьких полковників неабияких успіхів у цій царині досягли Данило Виговський, Григорій Лесницький, Григорій Гуляницький, Іван Нечай та ін. Скажімо, Г.Лесницький отримав «на вічність» місто Вільшану з присілками в Корсунському старостві, Г.Гуляницький – ленним правом містечко Носівку й село Кисилівку, Яким Сомко – містечко Березань, Тимофій Цицора – містечко Гельмязів, Степан Сулима – Демидів, Димер і Литвинівку, Кирило Андрієвич – Сорочин³⁴. Але найбільше королівських щедрот випало на долю полковника Д.Виговського,

³⁰ Там же.

³¹ Декларация ласки короля його милости на пункты прошения Війська Запорозького// *Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku.* – Kraków, 2002. – S.39.

³² Акты ЮЗР. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1878. – С.462–465, 497–501.

³³ Там же.

³⁴ Пам'ятки історії Східної Європи: Джерела XV–XVII ст. – Т.5: Руська (Волинська) метрика: Книга за 1652–1673 рр. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – С.119–120, 123–126; *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. – С.113–122.

котрий за сеймовою постановою 30 травня 1659 р. закріпив за собою місто Смілу, села Костянтинів, Бакли, Орловець, Вільховець у Білоцерківському старостві й села В'язівок, Тарасівку в Корсунському³⁵. Білоруському полковникові І.Нечаєві ще восени 1658 р. король підтвердив привілей королеви Людовіки Марії на Бобруйське староство, а також передав у пожиттєве володіння два містечка та два війтівства в Могильовській економії³⁶.

Черговий сплеск активності в гонитві за ранговими маєтностями спостерігаємо у часи підготовки до ратифікації Чуднівської угоди 1660 р., коли маєтностями було обдаровано полковників Павла Яненка-Хмельницького, Григорія Гуляницького, Петра Дорошенка, Максима Булигу, Григорія Лесницького, Павла Тетерю та ін.³⁷

Але й у цих випадках ішлося не про певну систему матеріального винагородження за посідання урядів, а лише вияв щедрот монарха за вірність. Отож, аби не залежати винятково від волі верховного правителя та його дорадників, старшини намагалися запровадити у практику певний алгоритм винагородження, що мав залежати лише від посідання того чи іншого уряду. Гетьман П.Тетеря, виряджаючи восени 1664 р. своїх послів на Варшавський вальний сейм, наказав їм серед іншого добиватися, аби кожному полковникові було виділено в полку по старостві та млину³⁸. Але втілити цю норму у життя ані П.Тетері, ані його наступникам не вдалось і рангове землеволодіння на практиці й надалі залежало від близькості до гетьмана, доброї волі монарха, а також певних місцевих особливостей полку, де служив той чи інший старшина.

До того ж, якщо аналізувати початкові етапи формування рангового землеволодіння в козацькій Україні, то, як слушно зауважив свого часу О.Лазаревський, ще навіть у гетьманування І.Самойловича полковники могли взяти у своє рангове володіння ті чи інші вільні військові села, навіть не подбавши при цьому про схвалення регіментаря. Свою думку дослідник ілюстрував прикладом урядування стародубського полковника Григорія Коровки-Вольського, котрий «забрав у своє “рангове” володіння декілька сіл, не питаючи дозволу гетьмана, як це ще можна було чинити за Самойловича»³⁹.

За регіональною ознакою на початку існування Української держави старшинське землеволодіння найбільше розвинуте було на Чернігівщині й у середній частині Київщини, трохи менше – на теренах так званих «старих» козацьких полків (Канівського, Черкаського, Чигиринського), ще менше – на Брацлавщині та зовсім мало – на Полтавщині⁴⁰. У другій половині XVII ст., коли відбувалось інтенсивне освоєння Лівобережжя, прискореними темпами йшло формування старшинського землеволодіння у Стародубському полку. Щоправда тут левова частина ще донедавна «вільних військових сіл» перейшла до «диспозиції гетманской», або потрапила до рук синів гетьмана І.Самойловича.

³⁵ Пам'ятки історії Східної Європи... – С.158–160; *Volumina Legum*. – Т.4. – Р.302.

³⁶ *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. – С.113.

³⁷ *Volumina Legum*. – Т.4. – Р.359–360; *Горобець В.* Еліта козацької України... – С.307.

³⁸ *Dział rękopisów Biblioteki książąt Czartoryskich w Krakowie*. – Sygn.402. – №22. – S.547–563.

³⁹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т.1: Стародубский полк. – С.21.

⁴⁰ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – С.187.

Звичайно швидкими темпами розвивалося старшинське землеволодіння у Чернігівському й Ніжинському полках. Деяко повільніше процеси відбувались у південній частині Гетьманщини. Утім, скажімо, із початком 1670-х рр. у Прилуцькому полку, куди було спрямовано потужні міграційні потоки з Правобережної України, формування старшинського землеволодіння значно прискорилося. Особливо успішними у цьому контексті стали дії тамтешнього полковника, вихідця з Правобережжя Дмитра Горленка, котрий за короткий час став одним із найбільших землевласників Лівобережжя.

Загалом же, як видно з матеріалів генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., частка рангового землеволодіння полковників у різних полках суттєво різнилася за своїми розмірами. Так, у Чернігівському на «чин полковничий» належало чимало населених пунктів, розкиданих по всьому полку: у полковій сотні – села Яновці й Колчівці, сільця Скоринці, Лукашівка, Коти; у Ройській – села Ріпки, Холявін, Петрушин, сільця Каменки та Маслаківки; у Седнівській – містечко Седнів, села Мокишин, Дирчин, Ключків і сільце Бурки; у Городницькій – містечко Городня; у Синявській – сільце Бреч; у Киселівській – сільце Туря (всього 330 дворів)⁴¹. У Ніжинському полку на уряд полковника належали: у місті Ніжині – «мелница о трех колах»; у другій полковій Ніжинській сотні – села Володькова Дивиця, Рожнівка, Максимівка, сільце Винівка та слобода «на дивичькому степу построена»; у Веркіївській сотні – містечко Веркіївка, село Берестовець⁴². Перед тим на полковий уряд належали також село Пашківка та млин Синяковський на річці Кропивні у другій полковій Ніжинській сотні, село Вересоч у третій полковій Ніжинській сотні, село Смоляж і Занки у сотні Веркіївській, які на час проведення ревізії перейшли до рук інших старшин у «зуполное» і «вечное» володіння⁴³. У Лубенському полку «на чин полковничества» здавна були виділені в Лохвицькій сотні село Лука (разом із млином на річці Сула); у Лукомській – містечко Бурумка, село Мойсіївка, слобода Наріжжя; у Лубенській – сільце Олександрівка (всього 332 двори)⁴⁴. Натомість у Полтавському полку на уряд полковника належало лише одне містечко Решетилівка. Як було записано в матеріалах слідства, «город Решетилровка, начавши от прежнего полтавского полковника Жученка, который был полковником до гетмана Богдана Хмельницкого, за всіх здавна полковников належал на уряд полковничества и ныне потому же владений полковника Василия Кочубея имеется»⁴⁵.

Наскільки значними були рангові маєтності полковників, а отже, в якій мірі вони підносили його високий владний статус? Якщо порівнювати з представниками іншої полкової старшини, то різниця буде доволі виразною. Скажімо,

⁴¹ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка: 1729–1730. – Чернигов, 1908. – С.150–151.

⁴² Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка: 1729–1730. – Чернигов, 1901. – С.67–69.

⁴³ Там же. – С.75–77.

⁴⁴ Генеральное следствие про маєтності Лубенського полку: 1729–1730. – К., 1930. – С.11, 17–18, 20, 51.

⁴⁵ Генеральное следствие про маєтності Полтавського полку: 1729–1730. – Полтава, 2007. – С.41.

у Чернігівському полку на уряди полкових обозного, двох асаулів і двох хорунжих узагалі не було виділено жодного двору. Так само й у Ніжинському

«на уряди нижей слідующим старшині полковой и сотникам жадних маетностей не имеется: обозному полковому; суді полковому; асаулові полковому; под асаулому полковому; прапорщику полковому; сотникам: двом полковим ніжинським; глуховському, воронежському, кролевецкому, новомлинському, кроме озер; янпольському, батурицькому, конотопському, борзенькому, шаповаловському, прохоровському, иван-городському, дівицькому, верківському, бахмацькому, кроме степу; атаману городовому ніжинському, сотнику олишевському»⁴⁶.

Щоправда такий стан «безмаетності» для старшин, котрі посідали ці уряди, не завжди був таким нікчемним. І, скажімо, як записано в матеріалах слідства про маетності Ніжинського полку, «старожили запомнят», гетьман І.Мазепа «властію своєю надал в підданство Матвею Шендюху, обозному полковому ніжинському» село Куликовку у сотні Дівиці Салтиковій, але вже «по измене Мазепиной» І.Скоропадський передав його ніжинському полковому судді й по тому воно так і залишилось як рангове надання за посідання суддівського уряду⁴⁷.

Якою була частка рангового землеволодіння у загальній структурі господарства старшин, котрі посідали полкові уряди? Не надто вагомою. Адже варто мати на увазі, що старшина за першої ж ліпшої нагоди намагалася, навіть попри те, що нерідко уряд батька «успадковував» син, перевести рангові маетності в розряд спадкових і більше жодним чином не залежати від волі гетьмана й товариства. І, зауважимо, досягла на цій ниві неабияких успіхів. Власне сама ідея проведення генерального слідства виникла у зв'язку з нагальною необхідністю повернути в розряд рангових ті маетності, які незаконно перейшли у спадкове володіння.

Також не слід забувати, що перебування старшини на полковому уряді щедро винагороджувалося царською й гетьманською владою наданням маетностей «за услуги войсковие» чи то у «вічне» володіння, чи то «до ласки військової», чи то «на вспарте дому». Таке термінологічне різнобарв'я земельних надань викликає цілком зрозуміле бажання їх правової класифікації за ознакою рівня повноправ'я власників. Подібні спроби чинилися вже у другій третині XVIII ст., у часи правління Анни Іоаннівни, коли на запит із Сенату стосовно «изъяснения» термінів, що вживаються в надавчих документах, генеральна старшина відрепортувала наступним чином: «В спокойное и безпрепятственное владение значить – владение вечное; до ласки войсковой значить – до указу; и на вспартье дому значить – на вспоможенье дому до некоторого времени, а не вечно ж»⁴⁸. Але, як цілком слушно зауважував В.М'якотін, часто-густо формула земельних надань старшині не вписувалась у жоден з озвучених

⁴⁶ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. – С.76.

⁴⁷ Там же. – С.70.

⁴⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.343 (прим.).

вище варіантів, а пропонувала нові, або ж загалом не містила згадок про форму володіння, передаючи маєтності й посполитий люд, котрий там мешкав, у невизначене темпорально «послушенство», «подданство», «посесію» тощо⁴⁹. Аналізуючи ж правовий бік земельних пожалувань, не важко помітити, що надання «до ласки військової» значно переважали всі інші форми.

Розміри пожалувань залежали від рівня наближеності того чи іншого старшини до регіментаря та, звичайно ж, поточної політичної й соціальної кон'юнктури. У часи, коли становище гетьмана було непевним і він гостро потребував підтримки місцевих козацьких еліт, а соціальні настрої населення дозволяли правителям виявляти щедрість, пожалування могли бути значними й адресуватися чималій групі козацької старшини. Чи не класичний у цьому сенсі приклад зі входженням у владу влітку 1687 р. новообраного гетьмана І.Мазепи. За декілька років, у 1689-му, активність його в роздачі маєтностей знову стрімко зросла, і причину цього дослідники вбачають насамперед у провалі Кримського походу та бажанні І.Мазепи заспокоїти ображені почуття козацької старшини принизливим відступом від Перекопа⁵⁰. Ще більш масштабними були роздачі маєтностей восени 1708 р. при сходженні на гетьманство І.Скоропадського. Приклад останнього, щоправда, доволі деформований екстраординарними політичними умовами, що постали внаслідок зовнішньополітичної переорієнтації І.Мазепи з Петра I на Карла XII, та, відповідно, небаченою досі активністю російської влади у процесі реформатування структури земельної власності в українській автономії, аби в такий спосіб підкріпити підважені виступом І.Мазепи власні позиції.

Якщо ж зосередити увагу на більш звичному перебігу обдаровування регіментарями полковників земельними пожалуваннями, так би мовити, не обтяженому політичними ексцесами, то, скажімо, семирічна служба Якова Жураковського на уряді в небідному, але водночас у значною мірою вже доволі стабільному у плані перерозподілу земельного фонду Ніжинському полку, принесла йому лише «одну слободу більшу над болотом, а другу слободу меншу над речкою Локнею, на самій границе московской лежачія»⁵¹. Також семирічне перебування на уряді наступника Я.Жураковського – Яреми Непрака взагалі не залишило по собі сліду в історії землеволодіння Гетьманщини (допускаємо, що причиною цьому може служити банальна втрата відповідних надавчих документів). А шестирічне правління його наступника – Степана Забіли в майновому сенсі конвертувалося в отримання маєтностей Конашівки, Чеплівки, Клішки, і це при тому, що гетьман І.Мазепа, як зауважував О.Лазаревський, через непевність свого становища й відсутність належного авторитету у Війську Запорозькому, «заискивал» перед полковниками загалом і Забілою зокрема⁵². Натомість навіть коротке (трирічне) полковництво улюбленого небожа І.Мазепи – Івана Обидовського принесло його вдові (полковник помер під час походу на Нарву у січні 1701 р.) аж

⁴⁹ *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С.195–197.

⁵⁰ *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии. – Т.2. – С.11–12.

⁵¹ Там же. – С.10–11.

⁵² Там же. – С.12.

п'ять сіл. Щоправда, після розриву І.Мазепи з царем 1708 р. всі вони були забрані в полковницької вдови та її синів і передані полковникові Лук'янові Жураковському. Останньому, до слова, за виявлену у часи сум'яття вірність Петру I, крім маєтностей І.Обидовського, було пожалувано ще й Рожнівку, Максимівку, Безуглівку, Липовий Ріг, Володькову Дивицю. Проте після смерті Жураковського з цих дев'яти сіл його нащадкам удалося втримати за собою лише п'ять.

Саме нестабільністю статусу маєтностей, що належали «на рані», і пояснювалося стійке бажання полковників перевести рангові села у статус свого «вічного» володіння. Але, зауважимо, що й ця форма далеко не завжди гарантувала власникові застереження його прав власності «на віки». Так, наприклад, коли в кінці 1681 р. гетьман І.Самойлович відібрав у ніжинського полковника Якова Жураковського уряд, разом із перначем той втратив і село Щебру, а також Слободу Велику (Полковницьку) і Слободу Малу «над речкою Локнею, на самій границе московской лежачіє»⁵³, які за всіма ознаками мали бути недоторканими. І лише І.Мазепа, щойно прийшовши до влади, універсалом від 1 вересня 1687 р., «респектуючи на значныя п. Якова Жураковского, знатного товарища войскового, в Войску Запорожском прислуги», повернув йому відібрані раніше І.Самойловичем села та слободи⁵⁴.

Або, скажімо, зібрані лубенським полковником Леонтієм Свічкою маєтності по його смерті поволі розбиралися наступниками на полковництві. Зокрема, як скаржились у 1767 р. його правнуки – Яків Гамалія й Андрій Вакулович, – лубенський полковник у 1714–1727 рр. Андрій Маркович, відчуваючи за собою підтримку гетьмана І.Скоропадського, «не ведомо за что на деда нашего Лукьяна Свечку недоброхотство занявши, некоторые села отняли»⁵⁵. Аналогічна доля, до слова, очікувала й на самого А.Марковича. Як засвідчують матеріали генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., у 1716 р. полковник, відділивши від м. Ромни «предместье или заречье роменское», спочатку «упросив оное себе во владение у гетмана Скоропадского», а двома роками пізніше отримав на нього «и жалованную грамоту в вечное владение». Однак уже у ході ревізії, проведеної кількома роками по тому за гетьманування Данила Апостола, передмістя було «по грамоте возвращено к городу попрежнему»⁵⁶.

«Особливого нашого в том заживши над мененим паном полковником [...] респекту»: мотиви надавчих ініціатив

Цікаво, що в офіційних документах причиною надання старшинам маєтностей указувалася не сама служба на полковому уряді, а виявлені при цьому вірність і звитяга. Зокрема гетьман І.Брюховецький, передаючи прилуцькому полковникові Лазареві Горленку три млини на річці Удай, в універсалі від

⁵³ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Жураковские // Киевская старина. – 1888. – Т.23. – №11. – Отд.1. – С.365.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Свечки // Киевская старина. – 1882. – Т.3. – №8. – С.256.

⁵⁶ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку... – С.2.

17 травня 1664 р. своє рішення мотивував передовсім військовими «відважними прислугами» очільника полку:

«Иж мы, поглядаючи на значніе и давние прислуги отважние, противности каждого неприятеля наступающего, пана Лазара Горленка, полковника вірного Войска его царського пресвітлого величества Запорозкого прилуцького в нагороду оных зацних и отважных прислуг далисмо»⁵⁷.

Аналогічні мотиви звучали й у надавчому документі гетьмана Д.Ігнатовича, котрим той у травні 1669 р. підтвердив майнові права ніжинського полковника Пилипа Уманця на розташоване у Стародубському полку село Грем'яче. У ньому увага акцентувалася не лише на його заслугах (причому з суттєвим уточненням – перед царем і Військом Запорозьким), а й заважувалася зразковість такої служби та важливість надання як заохочення для наслідування його «прислуг» «иними»: «За значніе и отважніе прислуги у Войску Запорозькому поднятіе [...] прето в нагороду тих значних прислуг, а побавляючи і иних до таких прислуг»⁵⁸.

Вироблений канцеляристами гетьмана Д.Ігнатовича тренд знайшов своє застосування й в інших документах подібного спрямування. Зокрема про щирі заслуги претендента як підстави для надання сіл Осьмаки та Дягове з млинами на річці Мені мовиться й в універсалі Д.Ігнатовича від 19 лютого 1671 р., виданому на ім'я чернігівського полковника Івана Лисенка. Привертає увагу своєрідна адресація цих самих «вірних і щирих услуг» – «так противко его царському пресвітлому величеству, яко и нашому рейментови»⁵⁹. Цікаво, що вжита гетьманом Д.Ігнатовичем словесна формула «услуги нашому рейментови» міцно увійде у вжиток та у відповідну діловодську практику його наступника – І.Самойловича, котрий, надаючи старшині села і млини як про обов'язкову умову надання згадуватиме і «ку нашому рейментови прислуги»⁶⁰, або ж – «особливого нашого в том заживши над мененим паном полковником [...] респекту»⁶¹.

Подеколи гетьманам було достатньо згадати лише про своє реґіментарське бажання як мотив надавчих дій. Так, в універсалі Д.Ігнатовича від 19 квітня 1670 р. про підтвердження прав стародубського полковника Петра Рославця на млин і слободу поблизу нього читаємо: «Оное слободы ствердивши, пану полковникови стародубовскому, ведлуг воли своеи»⁶². Так само й гетьман І.Самойлович, надаючи на початку 1675 р. стародубському полковникові дозвіл осадити село Юдинове та дві слободи на річці Стічній у Погарській сотні, також апелював не до військових заслуг старшини чи втрат його здоров'я чи майна у цій шляхетній справі, а покликався на «особливий нашого в том

⁵⁷ Універсали українських гетьманів... – С.324.

⁵⁸ Там само. – С.503.

⁵⁹ Там само. – С.550.

⁶⁰ Там само. – С.693.

⁶¹ Там само. – С.687.

⁶² Там само. – С.532.

заживши над мененим паном полковником стародубовским респектом»⁶³. Та й гетьман І.Мазепа, видаючи в листопаді 1704 р. полтавському полковнику Івану Левенцю універсал на село Нижні Млини, адресувався передовсім до поняття «особливого нашого респекту» щодо одержувача гетьманської щедрості. Проте зауважуючи при цьому, що такий респект ґрунтується не лише «на значних в Войску Запорозьком [...] его самого пана Івана Левенця, полковника полтавского», але й заслуги «отеческие», тобто його батька – полковника Прокопа Левенця. Стосовно ж заслуг Івана, то гетьман акцентував увагу на тому, що ще перед посіданням відповідного уряду він мав «роненіє», а вже на чолі полку демонстрував «отважне без пощаденія здоровья, ронячієся услуги и праці военние»⁶⁴.

Значно більше, аніж у згаданому випадку, І.Самойловичу довелося демонструвати власної винахідливості при пожалуванні маєтностями свого 20-літнього сина Семена, поставленого на чолі Стародубського полку. Тож гетьман, закріплюючи універсалом від 14 лютого 1689 р. села Грем'яче, Борщеве, «сільце» Перегони, а також млини на річці Ворі, озера, сіножаті, поля та інші угіддя в Погарській сотні Стародубського полку за «милиим сином нашим», апелював до того, що

«пан Сімеон, жич цале завше есть готовим во всяких военных делех пресвітлому его царського величества маєстату ку цілости християнству чинити услугу, и вже почасті труд и працо военных понесши годніє свои прислуги, як преславному маєстату монаршому, так и рейменту нашому гетманскому, певніє оказал знаки»⁶⁵.

Тобто, як бачимо, радше йшлося про авансування майбутньої служби та винагородження готовності служити. А якісь абсолютно абстрактні «знаки» служби виглядають не більше, аніж пустопорожня надавча риторика. Конкретика ж проявилася лише у згадках про одруження полковника та потребі утримувати сім'ю й дім у належному стані: «А малженским, за благословенієм Божим и за поводом нашим родителским, обовязашися станом, потрібен ест, так для свого з своїми домовниками визованя, яко и для пристойного пріймованя людей, особливого wsparтя и подпоможенія»⁶⁶.

Вельми цікаво виглядає й інша словесна формула цього непересічного гетьманського універсалу. Та, що відображала зв'язок реґіментарського бажання, яке втілювалося в «отцевским нашим усердіи», із волею царя й побажанням усього Війська Запорозького. У даному контексті І.Самойлович перебував «в надії монаршой ласки и войсковою зичливости». Утім якщо оточення царя спокійно сприйняло такий стрімкий службовий і майновий злет гетьманіча, то козаки, передовсім запорожці, неабияк із цього приводу ремствували. Гетьманові навіть довелося виправдовуватися за свої кадрові рішення, що стосувалися його найближчої рідні.

⁶³ Універсали українських гетьманів... – С.687.

⁶⁴ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку... – С.54.

⁶⁵ Універсали українських гетьманів... – С.751.

⁶⁶ Там само.

**«Смотря на его служби
и верное радение, син его [...] и внучата и правнучата
так же нам, великим государем [...] служили»**

Тим часом у царських грамотах щодо пожалування козацької старшини земельними угіддями та підданими мотиваційна частина оберталася винятково навколо вірної служби старшини цареві. Доволі красномовною у цьому сенсі стала грамота царів Івана та Петра Олексійовичів про підтвердження за Леонтієм Черняком наданих йому гетьманом І.Мазепою села Гавронці та млина на річці Псел у Миргородському полку. У документі передовсім ішлося про «служби» Л.Черняка царській династії. Отож «милость и жалование» старшина отримав «за свои верние и радетелние и знатние служби и чтоб впредь, смотря на его служби и верное радение, син его Иван и внучата и правнучата так же нам, великим государем [...] і нашим государским наследником, служили»⁶⁷.

Після ж осені 1708 р. (і чи не до початку 1730-х рр.) якщо не обов'язковим, то принаймні вкрай бажаним атрибутом царських грамот щодо пожалування полковників маєтностями була згадка про вірність цареві у «змену Мазепину». Іноді вони могли бути суто формальними, а іноді й доволі розлогими. Прикладом останнього може бути словесний пасаж із грамоти Петра I полтавському полковникові Іванові Черняку від 7 березня 1718 р. про підтвердження наданих йому і куплених в Україні його коштом маєтностей із селами, слободами, хуторами, млинами, сіножатями, пасіками тощо, де у вступній частині надавчого документа вказано, що отримувач

«служил нам, великому государю, во всякой верности, кримских, кази-керменских, в нарвских и во всех походах, а найпаче в змену проклятого Мазепи, не склоняясь к его, но в ту измену послан бил от нас, великого государя, из Лебедина с указом нашего царского величества к запорожцам и к хану кримскому со объявлением о подданом нашем гетмане Скоропадском и там в Крыму, исполнив наказаное ему дело, возвратясь в Сеч Запорожскую, где изменник Костя Гордіенко, взяв ево, бил и мучил чють не на смерть и, заковав в кайдали, отослал ево к изменному проклятому Мазепе в шведское войско, где пропадад, даже до счастливой Полтавской баталии, и завезен до Переволочной, и там, когда Крейц и Левенгеупт с войском нам, великому государю, преклонилися, тогда и ево, Ивана, во всем том запорожском узилище генералу нашему фельтмаршалу, светлейшему князю Александру Даниловичу Меншикову отдали»⁶⁸.

У випадку ж із пожалуванням маєтностей стародубському полковникові Лук'янові Жоравці (до слова, зведеному на цей уряд саме завдяки «правильній»

⁶⁷ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку... – С.58–59.

⁶⁸ Там само. – С.61.

службі у часи політичної переорієнтації гетьмана І.Мазепи з московського царя на шведського короля) грамота Петра I від 7 липня 1718 р. обмежила-ся лаконічною згадкою про служби старшини государеві: «Вірніе и знатніе, а особливо в измену бывшего гетмана изменника Мазепи и в битность в Малой Россіи короля шведского показанніе»⁶⁹.

Нерідко при пожалуванні старшини маєтностями чи то царська грамота, чи то гетьманський універсал згадували і служби його батька. А за часів гетьманування Д.Ігнатовича надібуємо документ, яким регіментар жалував навіть брата полковника – винятково, як впливає з тексту, за заслуги першого. Зокрема в універсалі від 12 лютого 1670 р. читаємо:

«Иж поглядаючи мы на щырие и верные заслуги пана Петра Рославца, полковника стародубовского [...], прето в нагороду тых его прав пану Ивану Рославцеви, брату роженому его, обивателеві почеповскому, млин у селе [...] ишови, стоячий на реце Псе, до дальней ласки войсковой, на одбирание и спокойное держанье сим універсалом надаем»⁷⁰.

Вірна служба на полковницькому уряді могла бути винагороджена земельними пожалуваннями й поза межами Гетьманщини. Зокрема ніжинський полковник Іван Обидовський у 1689, 1691 рр. отримав від царської влади маєтності в Рильському та Козельському повітах Московської держави, а згодом був пожалований і селом Михайлівкою в Лебединському повіті на Слобожанщині⁷¹.

Загалом же, оцінюючи сумарні соціальні аванси й матеріальні вигоди полковників Війська Запорозького від посідання ними своїх високих урядів, слід визнати, що саме вони, а не інша старшина, навіть не генеральні старшини, які входили до складу гетьманської адміністрації, були найбільш упривілейованою соціальною групою. Таке високе становище полковників обумовлювалось як регламентованими в угодах, так і визначеними звичаєвим правом перевагами щодо володіння старшинами ранговими землями, млинами, угіддями тощо. Зауважуючи високий ступінь упривілейованості для всього складу полковницької корпорації та, відповідно, вагомий матеріальний зиск усіх її членів від посідання уряду, водночас необхідно наголосити й на тому, що розміри матеріальних статків окремих представників групи залежали від місця їхнього врядування, а отже господарського розвитку регіону, наявності вільного земельного фонду в полку, уявлень полчан у ставленні до приватної власності на землю та засад соціальної справедливості. Доволі вагомим у цьому

⁶⁹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – Т.1. – К., 1929. – С.262.

⁷⁰ Універсали українських гетьманів... – С.527.

⁷¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.100 (прим.22).

сенсі був й інший суб'єктивний чинник – рівень персональної наближеності полковника до гетьмана, входження його до складу гетьманської сім'ї або того чи іншого впливового старшинського клану.

The article examines the material compensation of Cossack officers for the execution of their mission of Colonel Cossack Army. Accentuated a particular attention is paid to social advances Cossack, evidenced especially in their admission to the Polish-Lithuanian Commonwealth nobility and gentry of Moscow Tsardom. Investigates the possible ways to get ranked colonels and hereditary estates, and the ratio of different forms of tenure among colonel corporation and regional features of the growth of petty land ownership in Het'manshchyna. Establishes given motives initiatives hetman and the tsarist government. It turns out what factors determine a list of possible articles enrichment representative's colonel corporations and reasons, depended on its sizes. Also focuses the attention on the obvious manifestations of nepotism and patron relationship the distribution of the Het'manshchyna land among the colonels.

Keywords: *Ukrainian state of the early modern times, Het'manshchyna, colonel of the Zaporozhian Host, agrarian relations, ranked estates.*

